

ИЗОБРАЖЕНИЯ НА БОЗДУГАНИ В ПАМЕТНИЦИ НА ИЗОБРАЗИТЕЛНОТО ИЗКУСТВО ОТ БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ¹

Стоян Попов

Анотация: Настоящата работа разглежда изображения на боздугани върху паметници на изобразителното изкуство, свързани с българското средновековие. От днешните български земи са ми известни пет храма със запазени изображения на боздугани. Те са от периода XV – XVII в. Такива има в стенописите от църквите „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново (от XV в.), „Св. Георги Победоносец“ в едноименния манастир край с. Кремиковци, Софийско (ок. 1493 г.), църквата на Алинския манастир (XVII в.) и в арбанашките „Рождество Христово“ и „Успение Богородично“ (и двете от XVII в.). Голям брой изображения от мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица (датиран във втората половина на XII в.) показват боздугани. Макар и предадени доста схематично те са разделени в четири групи, съобразно формата и характеристиките на бойните им глави.

Ключови думи: боздугани, стенописи, миниатюри, Йоан Скилица

Важен извор за въоръжението и снаряжението, характерни за различните епохи са паметниците на изобразителното изкуство. Средните векове не са изключение в това отношение. Доказателство за това са резултатите, постигнати при изследването на тези проблеми, касаещи Балканския регион през последния половин век.² Тези изследвания са съсредоточени главно върху стенописните

изображения, оцелели през вековете в съхранени християнски храмове. Такива църкви са запазени на много места в Сърбия, Македония и Гърция. За съжаление в границите на днешна България са съхранени твърде малко стенописи от разглеждания период (X – XVII в.), а върху още по-малък брой от тях са изобразени предмети на въоръжението и снаряжението. Още повече, че тази насока в научните изследвания, касаещи както оръжиезнанието, така и проучванията на стенописите, в българската наука е слабо застъпена. Едва напоследък се правят опити за развитието на това направление.³ В по-стара работа,

¹ Настоящата работа е написана като част от дейността на Научно-изследователски център за История и Археология на войната към катедра „История и археология“ на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

² Г. Шкриванић. *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*. Београд, 1957. P. Grotowski. *Arms and Armour of the Warrior Saints*. Leiden-Boston, 2010.

³ С. Попов. Шпори от стенописите на църквите Св. Георги в Кремиковския и Св. Богородица в Драгалевския

е направен опит в това отношение, но в нея липсват подробни тълкувания на всички елементи и характеристики на въоръжението и снаряжението от стенописи. Освен това, като паралели на изобразените предмети на военния бит са представени съвсем произволно реални артефакти, които имат малко или въобще нямат общи черти с тях.⁴ На стенописни изображения, в частност на боздугани е отделено място в работите на Г. Шкриванић (за земите на Сърбия, Босна и Дубровник),⁵ Р. Grotowski⁶ и на R. D'Amato⁷ (най-общо за Византия). За България не са правени специални проучвания за разпространението на боздуганите върху стенописите от периода X – XVII в. Тази липса е логична, на първо място поради малкия брой запазени такива произведения, и на второ – още по-малкия брой изображения на това оръжие.

От днешните български земи са ми известни пет храма, в които са запазени изображения на боздугани. Те датират от периода XV – XVII в. За съжаление по-ранни такива не са достигнали до нас.

Първото изображение, върху което ще се спра, се намира в църквата „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново.⁸ Стенописването

манастири. – В: *Приноси към християнското културно-историческо наследство*, т. I. Асеновград, 2011, 41 – 49. С. Попов. Мечове от стенописни изображения в църкви от софийския регион (XV – XVI в.) – В: *Приноси към християнското културно-историческо наследство*, т. II. Асеновград, 2013, 157 – 184.

⁴ Е. МАНОВА. Средновековното въоръжение според някои стенописи в югозападна България от XIII, XIV и XV в. – *Известия на Археологическия институт*, XXI – X, 1966, 67 – 82.

⁵ Г. ШКРИВАНИЋ. *Оружје у средњовековној Србији*. 86 – 94.

⁶ Р. GROTOWSKI. *Arms and Armour*. pp. 367 – 369.

⁷ R. D'AMATO. Σιδηροράβδιον, βαρδούκιον, ματζοούκιον, κορόννη: the war-mace of Byzantium, the 9th – 15th c. AD. New evidence from the Balkans in the collection of the World Museum of Man, Florida. – *Acta Militaria Medievalia*, VII, 2011, pp. 7 – 48.

⁸ З. ЖДРАКОВ. Стенописите на църквата „Св. Петър

на храма датира от XV в. Боздуганът е част от сцената „Четвърти Вселенски събор“ и е изобразен в дясната ръка на един от войниците, застанали зад трона на императора (обр. 1).⁹ Важно е да се отбележи, че разлежданият воин е изобразен отдясно на владетеля, както и че държи в лявата си ръка меч в ножница, опрян на лявото рамо. Самият войник е поставен на по-преден план и отделно от другите негови колеги, сякаш с цел да се подчертае неговото привилегировано положение. Боздуганът е с обща дължина ок. 0,60 м., имайки предвид пропорциите на държащия го човек. Оръжието е от типа, тъкмо започващ да навлиза по българските земи по това време, който ще господства в цяла Югоизточна Европа през следващите векове до залеза на това оръжие. Това са железните боздугани с дълга втулка от същия метал, със сферична или луковицовидна бойна глава, съставена от множество вертикални ребра, завършваща отгоре с дисковидно капаче, увенчано със сферична или биконична пъпка. Металната втулка на изображения боз-

и Павел“ в Търново от XV в. и критската живопис в светлината на новите проучвания. – *Проблеми на изкуството*, 1991, № 4, 50 – 59. Р. STEFANOV. The Frescoes of Sts Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo. – *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, 1992, № 1, 58 – 72. Х. Вачев. Принос към строителната история на църквата „Св. Равноапостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. – *Известия на Регионалния исторически музей-Велико Търново*, 17 – 18, 2002, 269 – 276. Б. БОЯНКИНСКА. Календарните сцени в църквите „Св. ап. Петър и Павел“ във Велико Търново и „Рождество Христово“ в Арбанаси – сходства и различия. – *Известия на Регионалния исторически музей – Велико Търново*, 15 – 16, 2001, 243 – 248. В. ДИМОВА. *Църквите в България през XIII – XIV век*. С., 2008, 209 – 211. П. СЪБЕВ. Опит за виртуална възстановка на стенописи от XV век в митрополитската църква „Св. св. апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. – В: *От Честния пояс на Богородица до коланчето за рожба. Изследвания по изкуствознание и културна антропология в чест на проф. Елка Бакалова*. С., 2010, 188 – 201.

⁹ А. GRABAR. *La peinture religieuse en Bulgarie*. Paris, 1928, p. 272; tabl. XLVII.

дуган е нахлузена на дървена дръжка с приблизително същата дължина като нея.

Следващият паметник на стенната живопис, включващ изображението на боздуган е от църквата „Св. Георги Победоносец“ в едноименния манастир край с. Кремиковци, Софийско. Стенописването на храма е станало към 1493 г.¹⁰ Оръжието е част от сцена от цикъла изображения показващи житието на св. Георги, върху източната стена на притвора (обр. 2). Оръжието притежава бойна глава от типа цилиндрични, с вертикални четириъгълни ребра (вероятно 8 на брой), разпространени през XV в. Боздуганът е с обща дължина 0,50 – 0,60 м., съобразно пропорциите на носещата го човешка фигура. Интересното, е че то се намира в лявата ръка, облегат на лявото рамо на слуга, изобразен зад владетел, седнал на трон. В дясната си ръка слугата държи за острието меч, прибран в ножница. Посочените две сцени показват използването на боздугана, наред с меча като символи на властта.

Човекът зад трона на владетеля в никой случай не би могъл да е обикновен слуга. На изображението от „Св. св. Петър и Павел“ той е войник, разположен отделно от останалите стражници, с което е подчертана неговата различна позиция в обществото. Тук е мястото да обърна внимание на възможността този човек да е имал реална служба. От години в

¹⁰ А. ВАСИЛИЕВ. Софийската Света гора. – В: *Славяни*, 1971, 5, с. 30. Ц. ВЪЛева. Стенописите от олтарното пространство на църквата в Кремиковския манастир след тяхната реставрация. – *Проблеми на изкуството*, 2005, 3, с. 41. А. КИРИН. Ктиторският надпис от 1493 г. в Кремиковския манастир. – *Paleobulgarica - Старобългаристика*, XIII, 1989, 287 – 299. П. МУТАФЧИЕВ. Из нашите старопланински манастири. – В: *Избрани произведения*, 2. С., 1973, 273 – 280. К. ПАСКАЛЕВА. Църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир. С., 1980, с. 12. Л. ПРАШКОВ, ЕЛ. БАКАЛОВА, СТ. БОЯДЖИЕВ. *Манастирите в България*. С., 1992, 143 – 148. Г. ЧАВРЪКОВ. *Български манастири. Паметници на историята, културата и изкуството*. С., 1974, 178 – 183. Г. ЧАВРЪКОВ. *Българските манастири*. С., 1978, 186 – 191. Д. ДИМИТРОВА, З. ГАНЕВА, Г. СТОЯНОВА. *Софийските манастири*. С., с. 13.

българската медиевистика се води спор за наличието в служебната йерархия на службата „мечоноша (мечоносец)“, както и за нейните функции. Дискусията е предизвикана от известния от първата половина на XX в. масивен златен пръстен печат с кирилски надпис „Мечоноша“ около монограм разчитан като „Тагчи“. Няма да се спирам върху подробности от спора. Според едни учени пръстенът и тази служба (приравнявайки я към характерни за българите, близки до владетеля хора – „чиготи“) принадлежат към X – XI в. – епохата на Първото българско царство.¹¹ Според други, привеждайки точни паралели на предмета от това време, той се датира във Втората българска държава, и показва наличието на придворна служба.¹² Според мен тези два стенописа косвено говорят в потвърждение на наличието на такава служба в административната номенклатура на Второто българско царство.

Следващата стенописна сцена оцеляла до днес, носеща изображение на боздуган се намира в църквата на Алинския манастир. Стенописите се отнасят към XVII в. Боздуганът е част от сцената „Предателство на Юда“ и се намира в лявата ръка на един от войниците (обр. 3).¹³ Главата на оръжието е с полуелипсоидна форма. Боздуганът е изобразен в синьо-бял цвят, което идва да покаже, че целият е от метал. Слабо личат вертикалните ребра на бойната глава и капачето с пъпка, което я увенчава. Дължината на оръжието е 0,60 – 0,70 м., съобразно пропорциите на държащата го фигура.

Последните два паметника на стенописното изкуство, носещи изображения на боздугани се намират в с. Арбанаси, Великотърновско, датирани в XVII в. Първият от тях е

¹¹ I. BILIARSKI. *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*. Leiden, 2011, pp. 349 – 353.

¹² К. ТОТЕВ, За датировката на златния пръстен-печат на мечоносеца Тагчи. – В: „България, земя на блажени...“ *In memoriam professoris Iordani Andreevi*. В. Търново, 2009, 450 – 455 с пос. лит.

¹³ Е. ФЛОРЕВА. *Алинските стенописи*. С., 1983, с. 107, ил. 58.

в църквата „Рождество Христово“, където св. Прокопий върху северната стена на наоса, държи в лявата си ръка това оръжие (обр. 4). Бойната глава на боздугана е предполагаемо с 12 вертикални, заострени в средната си част ребра, увенчани с дисковидно капаче с пъпка.¹⁴ Вторият стенопис е в църквата на Арбанашкия манастир „Успение Богородично“. Изображението на северната стена на наоса св. Георги (обр. 5) държи в лявата си ръка боздуган с дълга желязна втулка, нанизана на дървена дръжка луковицовидна бойна глава с 12 вертикални ребра, над които има дисковидно капаче с пъпка.¹⁵ Металната част на оръжието е с дължина ок. 0,30 – 0,40 м, а общата му дължина е 0,80 – 1 м.

Двете последни оръжия са от типа, широко разпространен по това време (XVII в.) в Югоизточна Европа, характеризиращ се със сферична или луковицовидна бойна глава, съставена от множество вертикални ребра, завършваща отгоре с дисковидно капаче с биконична или сферична пъпка. Тези ребра са заварени за дълга конична или цилиндрична втулка, нанизваща се на също толкова дълга дървена дръжка.

Голям брой изображения от мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица (датиран във втората половина на XII в.) показват боздугани.¹⁶ Изобразените тук оръжия са с дълги около 1 м. дръжки и сферични бойни глави. Макар и предадени доста схематично те могат да бъдат разделени в няколко групи.

¹⁴ А. Куюмджиев, Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. *Корпус на стенописите от XVII век в България*. С., 2012, с. 93, с. 96.

¹⁵ А. Куюмджиев, Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. *Корпус на стенописите*. с. 172; с. 174.

¹⁶ А. В. НОФМЕУЕР. Military equipment in the Byzantine manuscript of Skylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid. – *Gladius*, V (1966), pp. 47 – 48. А. Божков. *Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица*. С., 1972, с. 221, мин. л., 85v, 86r, 161v, 171r. R. D'АМАТО. Σιδηροράβδιον, fig. 1, 3, 4, 13, 14.

Към първата влизат тези с проста сферична бойна глава. Втората група включва боздугани с множество заоблени шипове. При третата шиповете са заострени. Върху изображението на f. 85v присъства боздуган, чиято бойна глава ми се струва, че притежава вертикални ребра. Той е представител на четвъртата група. За съжаление илюстрацията е силно пострадала от времето и не може да се твърди със сигурност. Тези четири групи покриват част от типове боздугани, характерни за времето на написване на ръкописа.¹⁷

Разглеждайки частния проблем за боздугани върху паметници на средновековното българско изкуство, настоящата статия е принос към изследването на оръжие от България в Средните векове.

¹⁷ За типовете боздугани и тяхната хронология вж. С. Попов. *Боздуганите в днешните български земи (X – XVIII век)* Сбирка Ватев. С., 2015.

DEPICTIONS OF MACES ON FINE ARTS' MONUMENTS FROM THE BULGARIAN MIDDLE AGES

Stoyan Popov

Abstract: Here presented article examines the maces, depicted on fine arts' monuments from the Bulgarian Middle Ages. Those monuments are separated in two groups: wall paintings and manuscript miniatures. There are five churches in today's Bulgarian territories containing representations of maces. They are dating from the 15th – 17th c.

The first depiction I shall discuss is in the St. St. Peter and Paul Church in Veliko Tarnovo. The murals are dating from the 15th c. The mace appears in the scene of the Fourth Ecumenical Council. It is depicted in the right hand of one of the soldiers standing behind the throne of the emperor (fig. 1). The soldier is depicted right of the sovereign and in his left hand he holds a sword in a scabbard resting over his left shoulder. He is arranged to the fore and separated from the rest of his colleagues as if to have his privileged position emphasized. The mace belongs to type of the iron weapons with a long sleeve of the same metal, with a spherical or bulb-like fighting head composed of numerous vertical flanges and terminating at the top with a disc-like small cover crowned with a spherical or bi-conical bud.

The next mural displaying a depiction of a mace is in St. George Victory-bearer Church in the homonymous monastery near Kremikovtzi village, Sofia region. The painting of the church was accomplished in about 1493. The weapon appears in a scene from the cycle of St. George's life (fig. 2). The mace has a war head of the type of cylindrical ones, with vertical quadrangular flanges (probably 8 in number), spread in the 15th c. The mace is in the left hand resting over the left shoulder of a servant depicted behind an enthroned sovereign. In his right hand the servant holds a sheathed sword by its blade.

Both described scenes show the usage of the mace as a symbol of power alongside the sword. In any case the man behind the sovereign's throne cannot be an ordinary servant. It is possibly that this man has had a real service as mechonosha (sword-bearer).

The next mural scene displaying a depiction of a mace is in the church of Alino Monastery. The paintings are from the 17th c. The mace takes place in the scene of Betrayal of Judas, in the left hand of one of the soldiers (fig. 3). The head of the weapon is of a semi-elliptical shape. The mace is all of metal. The vertical flanges on the war head and the cover with a bud crowning it are faint to be seen.

Both last works of mural art with representations of maces are in Arbanassi village, Veliko Tarnovo region, and are dating from the 17th c. The first one comes from the Nativity Church. There, St. Prokopios holds a mace in his left hand (fig. 4). The war head of the weapon has likely 12 vertical flanges sharpened at the middle sector, and is crowned with a disc-like cover with a bud. The second wall painting is in the church of The Dormition of the Theotokos Monastery. St. George is portrayed holding a mace in his left hand (fig. 5). The weapon has a long iron sleeve pulled on a wooden shaft and a bulb-shaped war head with 12 vertical flanges and is crowned by a disc-like cover with a bud.

A large number of representations in the Madrid Manuscript of John Skylitzes' Chronicle (second half of the 12th c.) contain maces. The weapons depicted there are with spherical war heads. They can be distinguished in few groups. The first one comprises maces with a simple spherical war head. Maces with numerous rounded knobs enter the second group. The knobs in the third group are sharpened. The fourth group is represented by a mace with vertical flanges.

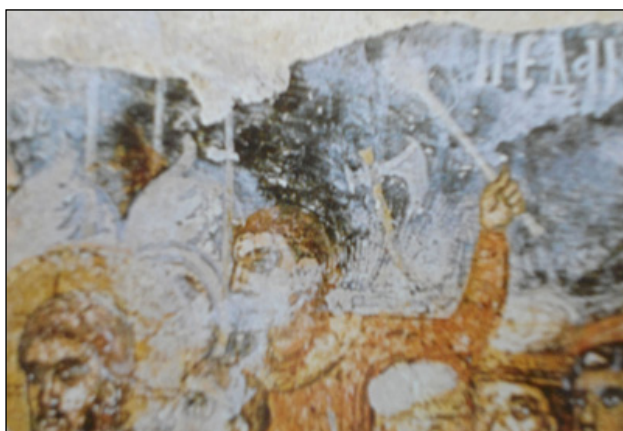
Key words: maces, mural paintings, miniatures, John Skylitzes

Обр. 1. Сцена „Четвърти Вселенски събор“. Църква „Св. св. Петър и Павел“, Велико Търново, XV в. (по Grabar, A. *La peinture religieuse*. p. 272; tabl. XLVII)

Обр. 2. Сцена от житието на св. Георги Манастирска църква „Св. Георги Победоносец“, Кремиковски манастир, 1493 г., сн. – личен архив на автора

Обр. 3. Сцена „Предателство на Юда“. Църква на Алинския манастир, XVII в. (по Флорева, Е. *Алинските стенописи*. с. 107, ил. 58)

Обр. 4. Изображение на св. Прокопий в църквата „Рождество Христово“, Арбанаси, XVII в. (по Куюмджиев, А. Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. *Корпус на стенописите*. с. 93, 96)

Обр. 5. Изображение на св. Георги в църквата „Успение Богородично“, Арбанаси, XVII в. (по Куюмджиев, А. Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. *Корпус на стенописите*. с. 172; 174)

